

Інна Котяш, асп. (Рівне)

УДК 821. 161.2 – 31.09

ББК 83.3 (4 УКР)

Епістолярій Спиридона Черкасенка як джерело формування його ідейних та художніх поглядів

У статті систематизовано та проаналізовано літературні джерела епістолярного спадку С.Черкасенка, зокрема раніше не оприлюднених архівних матеріалів листування письменника з Л.Т.Білецьким, яке містить епістолярну автобіографію письменника. На матеріалі епістолярної автобіографії досліджуються етапи формування ідейних та художніх поглядів С.Черкасенка.

Ключові слова: епістолярна форма, епістолярна автобіографія, автобіографічний контекст, релігійний світогляд, ідейні та художні погляди.

Kotyash I.A. Epistolarity of S. Cherkasenko as the source of his ideological and artistic expression

Article aims to systematize and analyze the literature sources of S. Cherkasenko legacy, including previously unpublished archive correspondence with the writer L.T. Beletskiy, containing the epistolary autobiography of the writer. On the basis of epistolary autobiography the stages of ideological and artistic views of S. Cherkasenko formation are investigated.

Key words: epistolary form, epistolary autobiography, autobiographical context, religious outlook, ideological and artistic views.

Вивчення письменницького епістолярію Спиридона Черкасенка у вітчизняному літературознавстві тільки розпочинається. На жаль, з величезного епістолярного спадку С.Черкасенка на сьогоднішній день в тій або іншій формі опублікована лише незначна частина його листів або листів до нього його адресатів. Це, зокрема чотири листи С.Черкасенка до М.Вороного [1], два листи до К.Стеценка [2], листування з М.Шаповалом, датоване 1924 роком (усього в архіві М.Шаповала збереглося понад 100 листів від С.Черкасенка) [3], листування з В.Дорошенком [4] та С.Русовою [5], з С.Єфремовим і М.Грушевським стосовно драми С.Черкасенка «Хуртовина» [6], Г.Коваленко-Коломацьким щодо драми «Еспанський кабальєро

Дон Хуан і Розіта» [7], а також оприлюднене Н.Антонець у її дисертаційному дослідженні листування С.Черкасенка з Г.Коваленко-Коломацьким, М.Садовським, С.Русовою, М.Шаповалом, С.Шелухіним (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України), М.Грушевським (Центральний державний історичний архів у м.Києві), С.Єфремовим, П.Стебницьким, Є.Чикаленком (Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського) [8].

Окреме місце в епістолярній спадщині С.Черкасенка, з огляду на його неоціненну фактологічну вартість для аналізу автобіографічного та творчого шляху письменника, посідає його листування з Л.Білецьким, яке, крім матеріалів приватного характеру містить також і викладену у листах епістолярну автобіографію С.Черкасенка. Раніше не оприлюднена, вона є унікальним джерелом, яке може заповнити величезну кількість «білих плям» в науковому дослідженні життєпису письменника. Мета даної статті полягає у тому, щоб на матеріалі епістолярної автобіографії (в першу чергу) письменника дослідити процес формування його ідейних та художніх поглядів.

Процес формування основ ідейного світогляду, його морально-ціннісних підвалин розпочинається ще в дитячі роки С.Черкасенка і першим поштовхом до цього стали, за свідченням письменника, його роздуми, нав'язані образами з текстів Святого Письма, що його обов'язково вивчали в усіх тодішніх навчальних закладах, в тому числі й у початковому училищі, до якого вступив С.Черкасенко: «Особливо глибоке враження справляло на мою малу, ненаситну душу оте читання житій усяких святих, угодників, мучеників тощо. Яскравими барвами, зворушливо й повчально змальоване житіє, подвиги, героїчна боротьба з різними спокусами й самим дияволом, невимовна непохитність у стражданнях за віру, за правду – все це діяло на душу вражаюче; а величність архиерейства, його міць і влада над паствою та великі нагороди на тім світі за муки й праведне життя запалювали дитячу уяву так, що не раз серед ночі кидали з ліжка навколішки, й палка, щира й чиста, як сльоза, дитяча молитва здіймалася, вириваючись із малих грудей, – куди?.. Тоді вірилося, що до Бога й святих його. І, може, добре, що вірилося. Цим означувалося в уяві й дальші шляхи життя, повставало гаряче бажання стати другим св. Спиридоном,

заслужити в Бога силу творити такі самі чудеса, а як треба буде, то й прийняти такі муки, як Пентелеймонові. Це був, коли хочете, екстаз, лише в захованій формі (щоб не насміявся ніхто, впершись у розмріяну душу брудними чоботищами), і треба було аж чару поетичного слова, щоб розвіялися ці чорні, як круки містичні примари. Але про це – далі» [210].

Втім, палким прихильником віри С.Черкасенко не став. Не в останню чергу виною тому був той різкий контраст, який поставав між образами його власної уяви і тими нудними методами, які докладалися до вивчення Закону Божого в учительській семінарії, де між семінаристом та його вчителем відразу спалахнув конфлікт: «Бесіда полягала в тім, що він почав задавати мені питання, а я мусів на них відповідати. Слово по слову, дійшло якимсь чином до апостола Юди Іскаріота та його зради. Я скорчивши найневинніший вираз на тварі, сказав, що ніяк не можу вбагнути в себе, за що було покарано Іскаріота, коли йому заздалегідь Бог сам «предопределив» зрадити Христа. Чи ж винен він у тім, що зробив так? Адже на це була воля Бога, а не його. Піп аж підскочив на стільці, щось замекеккав, намагаючись пояснити це свобідною волею, що її Бог дав людині, але я на це зауважив, що ніяк не можу погодити між собою «предопределеніє» й «свободу волі», бо одно другу виключає. Піп почервонів, розсердився й сказав, що не нам судити волю Божу, а що треба вірувати, й звелів мені сісти. Я, сідаючи, відповів на це, що тяжко повірити в абсурд. Піп оскаженів, ухопив журналу й вилетів із класу» [11]; «З наведених прикладів Ви бачите, дорогий Леоніде Тимофієвичу, які милі відносини установилися між нами й законовчителем. А які були відносини, такі й були успіхи у вивченні релігії» [12].

Відтак, навряд чи сам С.Черкасенко відносив себе й до табору «войовничих атеїстів» (особливо у тій її подобі, в якій вона себе виявила в Радянській Україні), про що свідчить хоча б той факт, що вчення Христа він не заперечує: «У Бога я, на превеликий жаль, не вірю, але коли то Він говорив про дітей устами Христа, то я певен, що не один гріх проститься мені на тім світі за мою велику приязнь до малечі. Та не в цім діло: не заради того любив і люблю дітей: почуття це самодовліюче, й набути його на своє бажання не можна. Їх можна або любити, або ні, або бути до них байдужим. Я їх любив і люблю: таким, мабуть, уродився...» [13].

Майже всі роки навчання і пізнішої учительської практики С.Черкасенко сам співав у церковних хорах і завжди високо цінував церковний спів, можливо, як саме той спосіб спілкування з Богом, який був для нього найбільш зрозумілий і прийнятний: «О, той, хто завів у храмах спів, знав, що чинив, – думалося тоді. Та ж красний церковний спів виймає душу й у безбожної людини й на хвилях своїх підіймає її гори, де їй і належалося би бути, а з серця викликає найпалкіші слова тихої молитви» [14].

Перші ознаки зацікавлення політикою, ідеологічними доктринами, що завжди були рушійними силами суспільно-історичного розвитку, з'являються у С.Черкасенка також доволі рано, ще в період його навчання у Новобузькому початковому училищі. Посприяв розвитку цього зацікавлення вчитель Ф.Сизков, який дозволив хлопчаківі забрати зі шкільного горища старі річники тижневика «Нива», де містилися злободенні політичні огляди. Те, що вже в стінах семінарії С.Черкасенко був свідомий цілком передових і прогресивних поглядів – антимонархістських, національно-патріотичних і з явним відчутним ухилом в «ліву ідеологію» свідчить найперше те, як він сприймає програму навчальної підготовки майбутніх вчителів, яких готувала семінарія: «Народний вчитель, що виходив із-під їх опікування мусів бути щонайперше безсумнівним патріотом «матушки Росії», монархистом, людиною релігійною й слухняною. Знання його, вчителя, й розвиток – річ другорядна: можна було наприкінці курсу писати з помилками, не знати, хто написав «Ревизора», не прочитати жодної путньої книжки, плутати Австрію із Австралією, погано розбиратися навіть ув аксіомах математичних і т. д., але бути слухняним, побожним, «квасним» патріотом, – і все те тобі прощалося, а по скінченні рекомендувалося тебе за зразкового вчителя на гарну в розумінні матеріального забезпечення посаду» [15].

Загальне враження від семінарії підтверджує і оцінка особи її директора О.Л.Крилова: «Директор... волів мати під своєю опікою плохих, вайлуватих, слухняних селянських хлопців, що з них, як із воску, можна було ліпити все, що забажаєш. Правду кажучи, таку його тенденцію можна було б тільки вітати, коли б ув основі її не став намір – утворити з цієї слухняної «кобилки» «ісполнительних чиновників міністерства народного просвещения на

предмет обробки» сільського населення в душі російського мракобісія» [16].

Ідеологічні симпатії самого С.Черкасенка тим часом еволюціонували зовсім у протилежному напрямку, початково виявляючи себе у своєрідному стихійному соціальному спротиві типовій кар'єрі «народного» вчителя, альтернативу якій він вбачав не у декларованому на словах, а істинному служінню народові.

«Хвороба лівизни» у світоглядних орієнтирах випускника Новобузької учительської семінарії не залишалась непоміченою його начальством, тому, попри бажання юнака отримати призначення в одну із одеських шкіл, його, від гріха подалі, засилають у глуху провінцію.

Значний вплив на формування ідейного світогляду С.Черкасенка вже в період його учительської праці справило спілкування з колишнім народовольцем, інженером Тверітіновим. Симптоматично, що у своїх лівих поглядах С.Черкасенко зовсім не поділяє радикальні ідеї народовольців, а задля їх ідеологічного спростування навіть звертається до аналогій з героями романів Ф.Достоевського «Брати Карамазови» та «Біси»: «Я не певний в тім, що саме бажання самооправдатися викликало його на оті всякі розмови. Але коли не це, то що ж?.. Адже тоді лишається вже щось від Смердякова з «Карамазових», або краще – від Верховинського – сина з «Бісів». Можливо, що він, Тверітінов той, ніякий Мефісто, а просто один із отих «бісів», що заздрісну і каверзну душу їх, за личковану величними революційними гаслами, так глибоко збагнув Достоевський. Чимало бачив я їх пізніше, бачу й тепер, і як усі вони, за дуже рідким винятком, схожі між собою... Герої, коли нічого не загрожує їм, і боягузи до підлоти й зрадництва – перед небезпекою не тільки реальною, а й уявною» [17].

Відомо, що й пізніше С.Черкасенко не зрадив своїм лівим поглядам, навіть вступив до української соціал-демократичної робітничої партії, гаряче боровся і як громадський діяч, і як письменник проти соціальної кривди та національного гноблення своїх співвітчизників, внаслідок чого, зрештою й опинився у еміграції, як і та частина старої демократичної української інтелігенції, яка рішуче не сприйняла наслідків «великої революції»: «Згадую тих, своїх, рідних в далекій Україні, що нидіють у холоді й голоді, бачу їхні буйні дитячі сльози й худі,

протягнені до бездушних катів, рученята – простягнені за шматочком хоч сухого хлібця, й з великим зусиллям тамуно тяжку муку, що ладна скаженим криком видертись із спустошеної, одуреної душі. Хочеться кричати: «Що ви наробили своєю революцією? Та ж уся вона з усім, чого ви од неї сподіваєтесь, не варта єдиної, пролитої через неї в муках, дитячої сльози! Будьте ж прокляті ви, що топчете найдорожчі, найчистіші квіти землі – дітей і їхню соняшну радість!..» [13].

Майже увесь час, перебуваючи у еміграції, С.Черкасенко мріяв про повернення на батьківщину, хоча й розумів, що навряд чи це можливо. Принаймні, на жодні ідеологічні поступки у своїх поглядах письменник йти не збирався, про що, наприклад, красномовно свідчить його лист до Софії Русової від 12 червня 1928 року з Ужгорода в Прагу: «А шляху додому ще й досі не видно. Я, як Вам відомо, спробував був стукнути в большевицькі двері – і раз, і вдруге, але відповіді не дочекався досі. Очевидно, чекають, щоб я виступав публічно з якоюсь гнусністю проти еміграції. Ну, та хай же чекають! Вже швидче я дочекаюсь, коли можна буде без їхнього дозволу їхати, ніж вони тієї гнусності. Листуюся з Києвом (Гр. Коваленко-Коломацький) і з Харковом (Я.Чепіга), отже більш-менш поінформований, як там. З листів бачу, що погано і що буде ще гірше. Щось у них там коїться непевне. Отже, може й краще, що не пускають» [8, с.99].

Про непохитність ідейних поглядів та переконань свідчить і лист С.Черкасенка до М.Шаповала від 23 листопада 1921 року, в якому містяться роздуми про Радянську Україну і розкривається широка панорама його тодішніх ідеологічних поглядів.

Як і ідейні, перші паростки майбутніх естетичних зацікавлень та переконань С.Черкасенка починають формуватися уже в період його навчання у початковому училищі. Ще перед вступом до нього С.Черкасенко констатує, можливо, як перший вияв зародження естетичної самосвідомості, неймовірну активність своєї дитячої фантазії.

Потребу у фантазуванні, в реалізації тих образів, які постійно змальовувала перед його внутрішнім зором розбурхана естетична уява, в дитячі роки найчастіше приймає форму гри. Вияв естетичного, творчого начала в хлопчачій душі спричинив й до того, що, перебуваючи в училищі, він захоплюється церковним

співом і любов'ю до «красного письма». Але найбільший вплив на формування естетичних уподобань, а згодом і вже цілком свідомих художніх поглядів С.Черкасенка справили, звісно, книги, його любов до читання, яка поступово переростає у пристрасне захоплення літературою (про це, зокрема йдеться у дуже багатьох листах епістолярної автобіографії С.Черкасенка: 6,7,8,9,10,11,20,21,36,74,120,121,124). Естетичні смаки юного читача літератури спочатку, як він сам зізнавався, були не надто вибагливими і обертались навколо так званої «лубочної» літератури.

Проте дуже швидко, як констатує сам С.Черкасенко, естетичні смаки учнів починають поволі виправлятися, не в останню чергу й з ініціативи вчителів, які, побачивши в руках учня чергову «лубочну» книжку, часто присоромлювали його, а це «примувало застановлятися, думати й шукати розгадки такого дивного ставлення до того, чим ми зачитувалися. На жаль, аж до одного моменту, що про нього буде пізніше, ніхто з учителів не подобав як слід з'ясувати нам, в чім же, власне, річ, і коли це погане, то що ж і де краще» [18].

На цей же час припадає і перше знайомство С.Черкасенка з українською літературою. Ось як він сам це описує: «Ви, дорогий Леоніде Тимофійовичу, напевне не раз уже, перечитуючи ці листи, питали себе: невже в цій повені лубкової макулятури не зустрілася хоч випадково якраз українська книжка; адже такі були, хоч і зрідка потрапляли на базарі?.. Не можу пригадати ані одного випадку. Навіть отих знаменитих «Сім мішків реготу й торба сміху», чи як їх, не попалося до рук. А може їх тоді ще не було. Зате пригадую іншу річ, що над нею слід застановитися, як над дуже проречистим прикладом того, як глибоко російська школа отруювала дитячу душу денаціоналізаторським ядом. Був я вже, мабуть, в останній групі своєї школи, як до рук мені потрапило гарненьке видання... «Кобзаря» Шевченкового! Самого «Кобзаря»! А трохи згодом – твори Котляревського. Тепер я можу сказати, що «Кобзар» з гарним портретом Шевченка в шапці (трохи чи не Йорданова гравюра) – це було краще видання «Кіевской Старини» (ц. 1 р. 50 к.; гірше коштувало, либонь, 35 коп.), але повне остільки, оскільки на те дозвіл давала тодішня реакційна цензура. Отже, де він узявся той «Кобзар»?.. Знайшов я його в братових книжках,

коли брат десь пішов з дому. Не знаю напевне, але можливо, що в семінарії був потайний гурток «воспітанніков», аматорів рідного слова. Надруковано «Кобзаря» було ярижкою, а значить і читати його було не тяжко. І от тут справді сталося «по слову пророка»: «німим отверзлися уста»... Вдома в нас, розуміється, говорилося мовою рідною, тому в «Кобзарі» я зрозумів усе, що дано було до зрозуміння одинадцятилітньому чи дванадцятилітньому допитливому селянському хлопцеві, трохи «натасканому» на книжках. Пам'ятаю добре – не пам'ятаю, але маю всі підстави думати, що книга захопила мене й захопила остільки, що я сам почав... писати українські вірші, ховаючись із ними й від своїх і від товаришів. /.../ Котляревський... синя, сливе квадратово книжка на дешевому папері, видання кївське, Іогансонове. «Енеїди» не втнув і кинув, так само «Оду до князя Куракіна», а «Наталку Полтавку» та «Москаля-чарівника» «прочьол с удовольствієм». Який слід залишили в дитячій душі оті вітри з рідної стихії? Чи зійшло хоч худорлявим, утлим биллям тее, нав'яне рідним вітром, рідне зерно, що запало в серце так несподівано? Як бачимо – зійшло, навіть буйно, але... чужі, ще буйніші бур'яни заглушили його швидко. Не було кому полоти, поливати, плекати відважну рослинку. Лишилося тільки знаття, що є й наші «хохляцькі» книжки. Оце, мабуть, і слід увесь» [18].

Поезії Т.Шевченка, а ще більше (на той – ще дитячий розум) вірші російського поета І.Нікітіна зробили дві важливі речі. По-перше, С.Черкасенко по-справжньому захопився поезією, по-друге, за його свідченням, «став я звертати увагу на авторів і навіть цікавитися, що криється за їхніми прізвищами» [18].

Велику роль у розвитку літературних зацікавлень С.Черкасенка відіграв його шкільний товариш Альоша Поляков, який, маючи кошти, передплачував різні часописи й охоче ділився ними із друзями. Зацікавлення літературою стимулювало в С.Черкасенкові потяг до розширення знань і одночасно пробуджувало у ньому й критичну реакцію на застарілі і неефективні методи навчання його учителів: «Головне було те, що обізнання з книжковою літературою поширювалося й відкривало нові обрії, що вабили до нових осягнень. Коли поміркуєш тепер, то й дивно якось робиться. Здавалось би, так небагато треба було вчителям нашим і часу й зусилля, щоб цю допитливість дитячу

задовольнити згори й тим розвіяти той туман, що стояв у школярській голові про авторів, часописи, книжки, їх друкування й т. і.; та де там! нікому з наших менторів і на думку не спадало, що це потрібно й що ознайомлення учнів з цим також належить до їхніх учительських обов'язків. Байдужі до книжок учні так і з школи повиходили, не уявляючи собі, де бралися ті книжки, що вони їх учили, як ті книжки повставали; а допитливіші – мусили самотужки доходити того» [19].

Єдиним з учителів початкового училища, хто на практиці реалізував зауважений С.Черкасенком принцип, був новий учитель Ф.Сизков, який й сам, захоплювався «порядною літературою» і вважав за необхідне ознайомити із нею своїх учнів. Саме він посправжньому відкривав перед своїми учнями чарівний світ високої художньої літератури, щоправда, лише російськомовної: О.Пушкіна, М.Лермонтова, М.Гоголя, Д.Фонвізіна, М.Островського. Він же, нарешті, «розтовмачив» своїм учням різницю між «порядною» і «лубочною» літературою. Більше того, зауваживши захоплення малого С.Черкасенка поезією, він почав підшукувати йому в окремій «учительській бібліотеці» спеціальну літературу, яка б могла розвинути естетичні смаки хлопця: «Чи розумів я те, що так жадібно, як «амброзію, глитав»?.. Певне, що багато не розумів, хоч силкувався напружено збагнути, в дечім догадувався, а не мало й розумів. Дивна річ: звертатися за поясненнями до вчителя – соромився. Чому?.. Не знаю. Мабуть, саме тому, що сам грішив віршами й боявся прозрадити це: відчував, мабуть, що він по писку й очах догадається. Отже, й тут шов самотужки» [20].

Тим разючішим був той контраст, який відчув С.Черкасенко, вступивши до учительської семінарії, між методами викладання літератури, що їх притримувався його вчитель з училища Ф.Сизков і нові, семінарські педагоги. Але, незважаючи на подібне ставлення до літератури з боку вчителя, і в семінарії С.Черкасенко продовжує розширювати обрії своїх літературних зацікавлень: в поле його зору потрапляють не лише нові російські письменники, але й тогочасні теоретики та історики російської літератури. А останнього (1895) року свого перебування у семінарії йому навіть вдалося вмовити батька передплатити відомий тоді усій Росії тижневик «Нива», насамперед тому, що «з нагоди

якогось свого ювілею, здається, видавництво її обіцяло дати «приложенієм» твори найбільшого російського письменника, Ф. М. Достоевського, опріч, розуміється, всяких інших численних додатків. (Це був початок: далі аж до революції 1917-го року, цебто за двадцять два роки, видавництво встигло таким чином розповсюдити по всій імперії тодішній твори багатьох своїх і чужих першорядних і другорядних письменників, чим колосально спопуляризувало їх). А прочитати Достоевського давно вже стало не для одного з нас за мрію, може найбільш тому, що твори його, за винятком, як я вже згадував, «Бедних людей», і «Записок із м'юртваго дома», до читання семінаристами нашими було заборонено. Чи треба додавати, що кожду чергову книжку просто ковталося, особливо, коли почалися романи знаменитого письменника» [21].

Пізніше, в учительський період своєї біографії С.Черкасенко передплачуватиме й інші російські часописи, в яких друкувалися художні твори російських письменників, зокрема «Неделю» та «Северный Вестник». На той час припаде і його зацікавлення забороненими в Росії філософсько-релігійними творами Л.Толстого. Звісно, продовжує в цей час С.Черкасенко передплачувати й свою улюблену «Ниву», до якої звик ще з часів навчання у початковому училищі: «Це були часи особливого інтенсивного зацікавлення в суспільстві російською літературою. Видавець «Нивы» А. Ф. Марко почав давати додатками до свого тижневика, крім звичайного, ще й твори великих російських письменників, спопуляризуючи їх серед широкого суспільства. А з нових письменників зійшла зоря слави А. П. Чехова й сходила допіру Максима Горького, Андреева, Чирикова тощо. Поза цим починався великий розквіт поступових російських видавництв, що викидали на книжковий ринок десятки тисяч книжок найрізноманітнішого змісту – з красного письменства, з критики, публіцистики, державного права, з історії, політичної економії, природознавства, філософії й т. д., й т. д.» [22].

На жаль, і це неодноразово констатує у своїй епістолярній автобіографії С.Черкасенко, його знайомство з українською літературою – і в часи навчання у початковому училищі, і в учительській семінарії – було лише епізодичним, хоча саме воно (а саме: поезія Т.Шевченка) пробило перші іскри майбутнього

письменницького таланту. І справа навіть не в тім, що сам майбутній письменник не цікавився творчим доробком своїх співвітчизників, чи вважав його меншовартісним. Справжня причина полягала у тому, що твори письменників-земляків тоді значною частиною перебували під забороною, а ті з них, що офіційно були дозволені і потрапляли в руки потенційних читачів, були настільки вихолощеними цензурою, що не сприймали належним чином свідомістю, яка й сама була добряче вихолощена «верноподданическими» методами освіти та великодержавної шовіністичної пропаганди, що їх щедрими пригоршнями роздавало тодішнім учням російське міністерство освіти. У формі ретроспективних роздумів про це говорить й сам С.Черкасенко у своїй епістолярній автобіографії: «Доречі, ще про Шевченка... Питали мене Ви, Леоніде Тимофієвичу, цими днями, невже правда, що «Кобзар» не захопив мене глибше, не лишив по собі виразнішого сліду. Я вже згадував про це. Додати можу хіба одне ще: «не так посаджено» було царським, московським режимом діло виховання в школі тодішньої всеросійської молоді. Не забувайте, що народився я того року, що й знаменитий наказ Валуєва «не было, нет и быть не может», а дитячі роки мої минали в добу найчорнішої реакції царя-«миротворця», коли не то, що українцям, а й москалям писнуть не дозволялося поза тим, що передбачено було царем та добре підібраними ним сатрапами. Те, що «Київська старина» видала «Кобзаря», було, на перший погляд чудом, і тільки при ближчій знайомстві з тим «Кобзарем» можна було побачити, що жодного чуда не було, бо з нього винято було його душу і залито якраз той святий огонь, що запалював читача безмежною любов'ю до України, запалював огнем протесту проти її і взагалі всякого поневолення, цебто, те, що якраз могло б «захопити глибше». О, ті, що дозволяли це видання, знали, що чинили! Найбільше, що справляв на читача цей «Кобзар», це було те саме, що справив би на нього й якийсь збірник звичайних «малоросійських» пісень; і коли проте це було якесь ніби чудо, то тільки тим, що на місці викреслених цензурою рядків стояли густо точки, як мак. Хто знав, у чім річ, на того це діяло й змушувало думати, а може й дошукуватись забороненого тексту: чудо було в помилці цензорів, цебто в дозволі на оті точки. Але що все теє промовляло до 10-11-літнього хлопця, всі оті маком усипані рядки?

Нічогісінко. Читалося готового без жадних мудрствованій, а спитати не було кого, та не можна було, бо, як я зазначав уже, читалося крадькома. В атмосфері того московського «мракобісія», що заливало всякі найменші вияви національної свідомості й почуття, коли що й могло відограти ролю чудодійного Євшанзілля, то це хіба ті твори Шевченкові, що їх зовсім не дозволено або замінено точками; а що до рідної мови, то такої ролі в моїм тодішнім житті, в житті малого хлопця, відограти вона не могла хочби через те, що в родині у нас розмовляли всі сливе мовою Шевченка, а поза родиною ніхто ніколи не боронив послуговуватися «малоросійською» чи «хохлацькою» мовою; і не знаю, чи багатько було в усьому містечку людей, що поінформовані були про ті небезпеки від українських книжок для «матушки Росії». «Кобзар» Шевченка, як явище в моїм житті поєдинче, ні з чим логічно не зв'язане, зовсім випадкове, міг справити на мене тільки те враження, що справив, і зачепити так, як зачепив, цебто дав відчутти півсвідомо якусь спорідненість із собою й тим зачепив такі ще несміливі, бо дитячі, мистецькі струни в наївній, безхитрій душі. Коли б трапився на той час хтось, що розповів би про Шевченка та його «Кобзаря» те, що треба, – хто зна, як би пішов мій дальший розвиток. Ніхто не трапився, ніхто не розповів, і я весь потону в хвилях російської літератури на довгі роки» [23].

Чи не єдиним променем світла у пільмі насадженого тодішньою ідеологічною пропагандою «невігластва і мракобісія» став епізод, що мав місце уже в роки вчительської практики С.Черкасенка і був пов'язаний із його зустріччю з колишнім семінарським товаришем Панасом Половим, який напам'ять цитував величезні за обсягом шматки із забороненого Т.Шевченка, чим справив на С.Черкасенка, як і на інших його слухачів, враження щонайменше розірваної бомби: «За горами гори, хмарами повиті, / Засіяні горем, кровію політі...» – декларував він, забувши про все, огневі слова, що їх ми всі вперше чули, бо знали тільки «Кобзаря», дозволеного цензурою. Читав, упиваючись сам, увесь «Кавказ» без зупинки... напам'ять, лишаючи просто страшене незабутнє враження. Слухали з запертим віддихом, боячись пропустити слово. А коли він кінчав і спочивав, утераючи піт і розчервонівшись, то, почекавши трохи, прохали ще й ще. /.../ Наш

оригінальний гість, заохочуваний такою вдячною аудиторією, перечитав нам сливе все, що не могло тоді ввійти в єдине розповсюджене в Росії видання «Кобзаря» (Київ, «Кіевская Старина»), – перечитав це все напам'ять і ні разу не помилився й не зачепився, ніби воно назавсіді нестерто випечено було в його мозку. /.../ Я розпрощався й вийшов. Ніч була темна, й тільки на базарі та в церковній ограді скупю блимали ліхтарі, а по хатах аніде не світилося. Але ж мені не первина вертатися всякої ночі, й я про це не думав навіть. Голова палала від допіру перечутого, пережитого. Що це таке? – думав я, без краю здивований. Вперше в уяві моїй став Шевченко, новий і незнайомий, що про нього я ніколи не підозрював. Ба ні, дещо підозрював, бо ще в школі, готуючись до семінарії, бачив у братовому «Кобзарі», замість цензурних точок, старанно занотовані олівцем деякі місця, викинені цензурою, – пам'ятав навіть перші, відновлені рядки одного з обтятих його віршів, а саме: «О, люди, люди небораки! / Нащо здалися вам царі? / Нащо здалися вам псарі? – / Ви ж таки люди, не собаки!..»

Це справді було цікаво й смішно, тому й звертало увагу, але далі діло не посунулося з тої простої причини, що я мало що розумів; а згодом брат виїхав, завіз із собою ту книгу, й я вневдовзі про неї забув, нагадати ж пізніше не було кому. (До речі мовити, національна свідомість братова, на превеликий жаль, далі цього та ще участі в «малоросійських» спектаклях не йшла, тому й не лишила в мені жодних помітних слідів зацікавлення українською літературою; що ж до українського руху взагалі, то ні брат, ні я не мали про нього ніякого уявлення: російська стихія занадто велико буяла в нашій оточенні, й треба було, щоб грім Божий розбудив нас від російської омани й запаморочення)» [24].

І хоча враження від справжнього Т.Шевченка було незабутнім, по-справжньому етапною книгою, яка назавжди змінила російськомовні художні уподобання С.Черкасенка і, фактично, остаточно визначила його вибір на користь «зробитися» українським письменником – став перший том тритомної антології нової української літератури, що мала назву «Вік». Сам С.Черкасенко про це згадував так: «... року 1903-го... сталося й моє прозріння, коли я, цілком випадково довідався, «хто ми, чийх батьків, ким, за що закуті». Перебуваючи на вакаціях у свого тестя,

багатого дукаря Івана Артемовича Сича, на хуторі, я побачив якось на столі книгу: розгорнув її й здивовано прочитав – «Вік», т. 1.

Пішов з книгою в садок, щоб ніхто не заважав, і гарячково став гортати цупкі картки з портретами невідомих мені поетів, з їх куценькими біографіями й зразками поезій, перчитуючи їх і... щораз більше дивувався. Немов хто обухом по тім'ю ошелешив. Почуття злості, обурення й образи перейняло мене всього... Я марив зробитись «русским писателем»... Обурився, розлютився й образився сам на себе й на долю, що дався їй пошити себе в дурні й прогавити, може, те, що саме було найважливішого в житті таких, як я, малоросів дурноверхих. Найбільше роззлостило мене те, що десь видаються не тільки українські книжки, а й журнали, й газети; я ж про це навіть не чув.

Нема що сказати, що цей перший том «Віку» я проковтнув, як зголодніла людина добрий обід... Мрія зробитись «русским писателем» одразу розвіялась...» [9, с.51].

Тритомну антологію «Вік» на честь 100-річчя з часу опублікування поеми «Енеїда» І. Котляревського уклад і видав у 1900–1902 рр. за допомогою гуртка київської молоді український філолог, історик, фольклорист і бібліограф Василь Доманицький. Перший том складався з віршів 50-и поетів, котрі опублікували свої твори протягом 1798 – 1898 рр., Є.Гребінка, О.Кониський, І.Котляревський, П.Куліш, Леся Українка, С.Руданський, В.Самійленко, О.Федькович, І.Франко, Т.Шевченко. Саме ця книга відіграла вирішальну роль у становленні С.Черкасенка-письменника, і вже наступного, 1904 року, у квітневому номері львівського «Літературно-наукового вісника» були надруковані перших сім поезій нового українського поета – С.Черкасенка.

Перспективи подальшого дослідження епістолярного спадку С.Черкасенка, зокрема відображеності у ньому етапів формування ідейних та художніх поглядів, полягатимуть у більш детальному вивченні та систематизації архівних епістолярних джерел творчості письменника.

Література: *Жицька 1993:* Жицька Т. Листи Спиридона Черкасенка до Миколи Вороного // Сучасність. – 1993. – №5. – С. 146 – 155.; *Жицька 1996:* Жицька Т. З епістолярії С Черкасенка (українського письменника, 1876 – 1940) // Київська старовина. – 1996. – № 2–3. – С. 100 – 103.; *Жицька 2006:* Жицька Т. Листи С.Черкасенка до М.Шаповала (1924р.) / Т. Жицька // Історичний журнал: наук. громад.-політ. / Інститут політ. і

етнонац. досліджень НАН України. – Київ, 2006. – № 4. – С. 96 – 107.;
Івасюк 2003: Івасюк О. Листування С.Черкасенка із В.Дорошенком (на матеріалах фондів літературного архіву пам'яток національної писемності Чехії) // Літературознавство: [Матеріали V конгр. Міжнар. асоц. українців, Чернівці, 26–29 серп. 2002р.]. – Чернівці, 2003. – С. 240 – 244.;
 ХорунжийХорунжий Ю. «... Без їхнього дозволу»: [Про арх. С Русової та її листування із С. Черкасенком] // Книжник. – 1991. – № 6. – С. 5 – 6.;
Антонець 2004: Антонець Н. «Така доля молодих письменників...»: Драма «Хуртовина» Спиридона Черкасенка на тлі його життя / Н.Антонець // Українська мова та література. – Київ, 2004. – №39. – С. 25 – 28.;
Жицька 2009: Жицька Т. Театральні контури архетипних сюжетів у драматургії С.Черкасенка // Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І.К.Карпенка-Карого. – 2009. – Вип. 4–5. – С. 47 – 56.;
Антонець 2004: Антонець Н. Педагогічна діяльність Спиридона Черкасенка в контексті руху за національну освіту (1906–1940): Дис. канд. пед. наук: 15 Х).01 Інститут педагогіки АПН України. – К.: 2004. – 221 с.;
Антонець 2003: Антонець Н. Спиридон Черкасенко: штрихи до літературно-педагогічного портрету / Н. Антонець // Українська мова і література в школі. – 2003. – №2. – С.51 – 53.

С.Черкасенко. Автобіографія в листах // Український громадський Видавничий фонд у Празі Фонд №122с. Арх. №278.: 1. Лист шостий від 8. VIII. 935.; 2. Лист двадцять четвертий від 23. X. 935.; 3. Лист двадцять шостий від 26. X. 935.; 4. Лист сорок дев'ятий від 14. I. 936.; 5. Лист сорок другий від 07. XII. 935.; 6. Лист чотирнадцятий від 5. IX. 935.; 7. Лист п'ятнадцятий від 7. IX. 935.; 8. Лист сто восьмий від 6.VII.936.; 9. Лист сьомий від 16. VIII. 935.; 10. Лист восьмий від 22. VIII. 935.; 11. Лист дев'ятий від 23. VIII. 935.; 12. Лист тридцять шостий від 28. XI. 935.; 13. Лист сто двадцятий від 23.VIII.937.; 14. Лист одинадцятий від 29. VIII. 935.; 15. Лист сто двадцять четвертий від 30.VIII.937.

Котьяш И.А. Эпистолярный С.Черкасенка как источник формирования его идейных и художественных взглядов.

В статье систематизируются и анализируются литературные источники эпистолярного наследия С.Черкасенка, в частности ранее не публиковавшихся архивные материалы переписки с Л.Т.Белецким, которая содержит эпистолярную автобиографию писателя. На материале эпистолярной автобиографии исследуются этапы формирования идейных и художественных взглядов С.Черкасенка.

Ключевые слова: *эпистолярная форма, эпистолярная автобиография, автобиографический контекст, религиозные, идейные, художественные взгляды.*